

We zijn meer dan jeugdzorg

Een onderzoek naar de ervaringen van jongeren,
hun netwerklleden en kunstenaars met Dossier 3.0 (Kunstkameraden)
van de Cultuurkantine.

Heleen Hulskotte – van der Wolf

We zijn meer dan jeugdzorg

Heleen Hulskotte – van der Wolf

Heleen Hulskotte – van der Wolf

Voorwoord

In het najaar van 2013 kreeg het lectoraat Jeugd, Gezin & Samenleving van Avans Hogeschool het verzoek van De Cultuurkantine te Breda onderzoek te doen naar de betekenis van het project Dossier 3.0. voor kinderen uit de jeugdzorg. Heleen Hulskotte - van der Wolf, docente bij de Academie voor Sociale Studies van Avans Hogeschool in 's-Hertogenbosch, was op dat moment op zoek naar een onderwerp voor haar afstudeeronderzoek aan de Master Pedagogiek van de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen. Een match was snel gemaakt. Heleen met haar hart voor kinderen en haar creatieve aard was al snel geboeid door het werk van De Cultuurkantine en ging met de onderzoeksvraag aan de slag.

De Cultuurkantine verbindt kinderen en jongeren uit de jeugdzorg aan een kunstenaar. Tien weken lang ontmoet het kind of de jongere de kunstenaar in het atelier. Samen werken ze aan een kunstwerk. Het atelier is de ontmoetingsplek waar het kind of de jongere een andere wereld ontmoet. Het gaat hierbij om het contact met de kunstenaar, maar bijvoorbeeld ook een museumbezoek samen met de kunstenaar. Verder beoogt het project kinderen en jongeren de kans te bieden hun sociale vaardigheden verder te ontwikkelen, bijvoorbeeld om aan iets te beginnen en ook af te maken. Het is een project dat gericht is op het benutten en versterken van de krachten van de kinderen en jongeren en sluit daarmee prachtig aan bij het centrale onderzoeksthema van het lectoraat. Heleen onderzocht de ervaringen van de jongeren, hun sociaal netwerk en de kunstenaars met deelname aan Dossier 3.0.

De beschikbare tijd voor een masterthesis was beperkt en de ambities waren groot. Om deze ambities te kunnen realiseren werd de samenwerking gezocht met het Avans Ondernemingscentrum (AOC). Daarnaast wist Heleen menig collega-docent aan het pro-

ject te verbinden om met haar de interviews af te nemen. Samen met Karin Fleur van De Cultuurkantine en Fiona Zachariasse van Het Noordbrabants Museum presenteerde Heleen begin december 2014 op overtuigende wijze de eerste resultaten van haar onderzoek tijdens het congres Cultuur in Beeld in Rotterdam. Een week later kregen wij het vreselijke bericht dat Heleen was overleden.

In het voorjaar van 2015 werden de krachten die Heleen had weten te mobiliseren gebundeld om haar project alsnog goed af te ronden. Onder de noemer “Het project van en voor Heleen” werd haar materiaal bestudeerd, de laatste analyses gedaan en dit eindrapport geschreven. Daarbij is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van alles wat Heleen al had geschreven. Het resultaat is een bewijs van wat er op samenkracht allemaal mogelijk is.

Veel dank aan Evelien Schutte, Clemens van den Broek, Anne Boer, Mario Claeijs, Jaap van den Bosch, Juul Donné, Marja van Dijk, Lisette en Karin Fleur voor hun inzet tijdens het onderzoek van Heleen en/ of hun bijdragen aan het realiseren van dit eindproduct. Ook dank aan de medewerkers van jeugdzorg, jongeren en kunstenaars van De Cultuurkantine die hebben meegewerkt aan de interviews.

Volgens Heleen was voor de jongeren het ervaren van trots een van de belangrijkste uitkomsten van deelname aan Dossier 3.0. Een uitkomst die wij namens Heleen met trots via deze publicatie willen uitdragen.

Lisbeth Verharen
Lector Jeugd, Gezin & Samenleving Avans Hogeschool

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
1. Inleiding	9
2. Methode	8
3. Resultaten	12
3.1 Kennismaking	12
3.2 Proces van het maken	13
3.3 Afronding	13
3.4 Meerwaarde	14
4. Conclusies	16
5. Discussie	18
6. Aanbevelingen	19
Slotwoord	21
Bronnen	22

1 Inleiding

De Cultuurkantine is een stichting in Breda die zich inzet voor kinderen en jongeren uit de Jeugdzorg. Voor deze kinderen en jongeren wil de Cultuurkantine door middel van kleinschalige projecten kunst en cultuurparticipatie toegankelijk maken.

De Cultuurkantine is opgericht door Karin Fleur en Lisette Fleur. Door eerdere werkervaring als communicatieadviseur en grafisch ontwerper voor verschillende jeugdzorgorganisaties voelen deze twee zussen zich maatschappelijk betrokken bij de kinderen van de jeugdzorg. Veel kinderen en jongeren in de jeugdzorg leven en gaan naar school op het terrein van de instelling. De twee initiatiefnemers van De Cultuurkantine vinden het belangrijk dat deze kinderen en jongeren ook in aanraking komen met andere werelden. Geïnspireerd door “De samen aan tafel bijeenkomsten” die zijn georganiseerd om verschillende instellingen te laten meedenken over Brabant als Culturele Hoofdstad is De Cultuurkantine in maart 2011 gestart. Allerlei kunstvormen worden beoefend om de kinderen hun verhaal te laten vertellen. Zoals De Cultuurkantine aangeeft: *“Het atelier is de plek waar deze kinderen onvoorwaardelijke aandacht krijgen en waar ze even niet bezig zijn met problemen, maar met het creëren van iets moois”*. Professionele kunstenaars gaan met de kinderen en jongeren een samenwerking aan van tien weken om samen een kunstwerk te maken.

De meerwaarde zit voor de oprichters vooral in de één-op-één situatie. Veel kinderen en jongeren zijn opgenomen in een instel-

ling waarin al veel in groepsverband wordt ondernomen. Uit onderzoek is gebleken dat er te weinig aandacht is voor de individuele jongere. Door de waan van alledag gaat de aandacht vaak vooral naar het bieden van structuur en het houden van overzicht. Op de groep is er weinig ruimte om bewust te werken aan het individuele hulpverleningsplan (Rossum & Steege, 2009). Door de individuele begeleiding krijgen de kunstenaar en het kind of de jongere de kans om een band op te bouwen. De kunstenaar heeft een duidelijk andere rol dan de (vele) hulpverleners rondom het kind. De kinderen en jongeren worden meegenomen naar musea en exposities, uit eten etc. Door de individuele begeleiding is er aandacht voor het gedrag en de talenten van het kind. De kunstenaar wordt niet afgeleid door groepsdynamische processen. Dit kan een positief effect hebben op de ontwikkeling van het kind/jongere.

Inmiddels zijn er drie projecten (dossiers) uitgevoerd. In Dossier 3.0 zijn in 2013-2014 in totaal 50 kinderen en jongeren in de leeftijd van 5 tot en met 18 jaar gekoppeld aan 50 kunstenaars. Het onderzoek richt zich op dit Dossier 3.0.

Het doel van het onderzoek is tweeledig: Door middel van een procesevaluatie inzicht krijgen in de positieve aspecten en verbeterpunten van Dossier 3.0; Inzicht krijgen in de eventuele meerwaarde voor de jongeren van deelname aan Dossier 3.0.

2 Methode

In dit onderzoek wordt een antwoord gezocht op de vraag: Wat zijn de ervaringen van jongeren (in de leeftijd van 13 tot en met 16 jaar) uit de Jeugdzorg, de netwerkleden van deze jongeren en de kunstenaar met deelname aan Dossier 3.0, en welke meerwaarde zien zij voor de jongere?

Er is gekozen voor een afbakening in leeftijd van de jongeren tussen de dertien en zestien jaar omdat de meeste deelnemers (24 van de 50) aan Dossier 3.0 van deze leeftijd bleken te zijn

(zie figuur 1) en jongeren van deze leeftijd beter in staat worden geacht hun ervaringen mondeling te beschrijven.

Bij Dossier 3.0 waren niet alleen jongeren betrokken, maar ook hun netwerkleden en de kunstenaars. Alle drie de perspectieven zijn meegenomen in dit onderzoek. Netwerkleden zijn pleegouders, groepsbegeleiders of activiteitenbegeleiders van de jongeren. De combinatie van een jongere, het netwerklid en de kunstenaar noemen we in dit onderzoek een casus.

Totaal aantal jongeren in Dossier 3.0: 50

Figuur 1 Leeftijden van de jongeren in Dossier 3.0

Het onderzoek richt zich op de throughput en outcome van Dossier 3.0 (zie figuur 2) (Van Yperen, De Wilde, Keuzenkamp, 2014). Bij throughput gaat het om het proces dat bestaat uit een start (de kennismaking tussen jongere en kunstenaar), het maken van het kunstwerk en een afronding. Bij output gaat het om het aantal kinderen, de kunstwerken. De outcome is de meerwaarde die jongeren, kunstenaars en netwerkleden ervaren bij deelname aan Dossier 3.0. Met meerwaarde wordt bedoeld wat deelname voor de jongeren in positieve zin heeft opgeleverd; wat de opbrengsten zijn en hoe dat door jongeren, netwerkleden en kunstenaars wordt gewaardeerd.

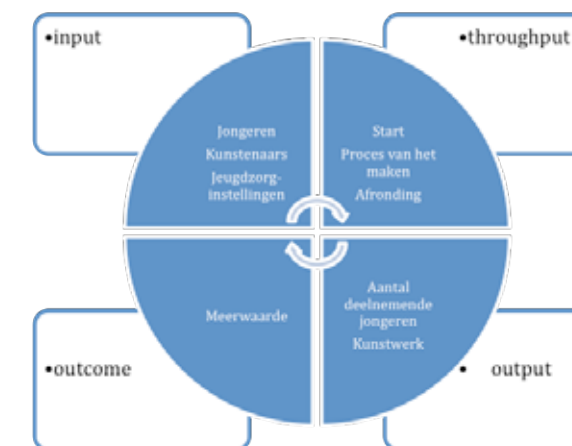
In termen van input is het van belang te vermelden dat de kinderen en jongeren die hebben deelgenomen aan Dossier 3.0 door de jeugdzorginstellingen zijn geselecteerd. Het gaat om kinderen en jongeren die door opvoedings- en/of gedragsproblemen niet meer bij ouders wonen. Zij zijn voor behandeling in een groep geplaatst of wonen bij een pleeggezin.

De jeugdzorginstellingen betaalden een bedrag om de jongeren te laten deelnemen aan Dossier 3.0. Veelal werd de jongere door een groepsleider van de jeugdzorginstelling naar het atelier begeleid. In een enkel geval dat de jongere de jeugdzorginstelling niet mocht verlaten bezocht de kunstenaar de jongere in de instelling om samen aan het kunstwerk te werken. De Cultuurkantine selecteerde de kunstenaars door in gesprekken met hen na te gaan of zij een goed beeld hadden van de werkzaamheden die van hun werden verwacht en de mate waarin zij bereikbaar waren. Alle kunstenaars overlegden een VOG (Verklaring Omtrent Gedrag). Een verklaring die wenselijk is omdat er gewerkt wordt met kwetsbare kinderen.

De output van Dossier 3.0 betreft het aantal jongeren dat deelneemt en het daadwerkelijke product dat door de jongere en de kunstenaar is gemaakt: het kunstwerk. In dit onderzoek staat dit product niet centraal. Het gaat over de weg ernaartoe en wat onderweg aan ervaringen is opgedaan.

Om de vraagstelling te beantwoorden en zicht te krijgen op het proces en de outcome van Dossier 3.0 zijn semigestructureerde interviews afgenomen met de jongeren, hun netwerkleden en de kunstenaars. Voor de interviews werd een interviewgide gebruikt met vragen over:

- De start van Dossier 3.0
- Het proces van het maken van het kunstwerk
- De afronding van Dossier 3.0
- Eventuele ervaren opbrengsten bij deelname
- De interviews werden afgenomen door twee onderzoekers. Van de interviews zijn geluidsopnamen gemaakt waarvan transcripten zijn gemaakt. Deze transcripten zijn eerst per casus geanalyseerd (within case) en vervolgens zijn overeenkomsten en verschillen tussen de casussen geanalyseerd (through cases). De resultaten van deze analyses staan in het volgende hoofdstuk.

Figuur 2 De fasen van Dossier 3.0 in beeld

3 Resultaten

In totaal zijn er 27 interviews afgenomen, waarmee negen casussen zijn geanalyseerd. Voor iedere casus is de jongere, de kunstenaar en een netwerklid van de jongere geïnterviewd.

De resultaten van de interviews zijn in dit hoofdstuk geordend naar de categorieën:

1. Kennismaking (start)
2. Proces van het maken
3. Afronding
4. Meerwaarde

Iedere paragraaf start met een typerende uitspraak van een jongere over de betreffende categorie. Daarna volgt een beschrijving van een aantal thema's die binnen die categorie naar voren kwamen. De personen op de foto's zijn niet diegenen die geciteerd worden.

3.1 Kennismaking

“Hoe ziet een klik eruit? Nou gewoon dat je iemand ziet en dat je denkt dat je alles kan zeggen. Dat het niet raar is wat ik zeg.”

In de uitspraken over de kennismaking tussen jongere en kunstenaar komen de volgende thema's naar voren:

- Een klik
- Blanco start
- Spanning
- Organisatie van de kennismaking

Een klik

Acht van de negen jongeren geven aan enthousiast te zijn over de kennismaking en/of geven aan dat er sprake was van een klik.

Een jongere zegt: *“Mooi dat je begint zonder dat iemand een vooroordeel klaar kan hebben. Ik vond het echt een hele mooie start. Het vertrouwen was er meteen vanaf de eerste keer. Er was meteen een klik.”*

Zes van de negen kunstenaars geven aan enthousiast te zijn of dat er sprake is van een klik. Een van de kunstenaars geeft aan: *“Ik vond het meteen super, ik kreeg er kippenvel van.”*

Twee netwerkleden zeggen geen zicht te hebben op hoe de kennismaking is verlopen. Eén netwerklid geeft aan dat de jongere in het begin terughoudend en negatief was. Dat is uiteindelijk goed gekomen. De andere netwerkleden geven een kort en positief antwoord zoals: *“Er was een klik tussen kunstenaar en jongeren.”*

Eén netwerklid geeft aan dat de jongere zelf ook een beetje kunstzinnig moet zijn wil hij enthousiast worden van het project.

Blanco start

Drie kunstenaars en een jongere geven aan dat er in eerste instantie niet gepraat wordt over de diagnose of problemen van de jongere. Ze maken als het ware een blanco start. Een netwerklid zegt hierover: *“De jongere kan zelf weten wat ze vertelt.”* Een kunstenaar denkt dat het meteen ervaren van een klik hiermee te maken heeft. *“De kunstenaars hebben een ander perspectief dan bijvoorbeeld een begeleider van de jeugdzorginstelling. Zij kijken niet naar wat er met de jongeren aan de hand is, maar wat de jongere wil en kan.”*

Spanning

Twee jongeren geven aan dat ze de kennismaking spannend vonden: *“Wel spannend de eerste keer natuurlijk, want je wist niet wat je te wachten stond. Ik was nog nooit in een atelier geweest. Dus dan weet je niet hoe het eruit ziet.”* Ook drie kunstenaars geven aan dat de jongeren de kennismaking als spannend hebben ervaren.

Organisatie kennismaking

Eén jongere en twee kunstenaars zijn tevreden over hoe de kennismaking door De Cultuurkantine is georganiseerd. Eén kunstenaar vond het juist niet goed georganiseerd. Deze kunstenaar was niet tevreden over de manier waarop de matching tussen jongere en kunstenaar tot stand is gekomen. De kunstenaar zou graag een koppeling zien op basis van interesse van de jongere en type kunstvorm kunstenaar. Een andere kunstenaar geeft aan dat er juist wel goed wordt gekeken naar een match.

De netwerkleden geven weinig informatie over de organisatie van de kennismaking. Een enkele opmerking als: *“Ontvangst was supergoed en fijn.”*

3.2 Proces van het maken

“Ze heeft me meer van gevoel uiteten geleerd en een stukje rust, want doordat je je gevoel kan uiteten kan je ook weer tot rust komen.”

Over het proces van het maken van het kunstwerk zijn uitspraken gedaan die iets zeggen over:

- De vertrouwensband tussen jongere en kunstenaar
- De samenwerking tussen jongere en kunstenaar
- De zelfontplooiing van de jongere
- Eigenaarschap
- Het één-op-één contact tussen jongere en kunstenaar

Vertrouwensband

Zeven van de negen jongeren geven aan dat er sprake is van een vertrouwensband of open/veilige sfeer. Jongeren geven aan: *“Er is een relaxte band met de kunstenaar”* *“Je kan praten over van alles wat je wil, je kan alles vertellen”* en *“Het vertrouwen was er meteen vanaf de eerste keer.”* Eén van de jongere geeft aan dat hij een hechte band had met de kunstenaar, dat hij kon vertellen zonder een drempel te voelen. Hij gaf daarbij aan dat niets werd gerapporteerd en dat hij zich veilig voelde.

Zes kunstenaars en drie netwerkleden geven aan dat er sprake is van soepel contact, openheid in contact, een goede band en ontspannen sfeer. Drie netwerkleden geven aan dat de jongeren altijd straalden of enthousiast waren als ze terugkwamen van de kunstenaar. Het maken van een kunstwerk geeft een onderwerp om over te praten. Een netwerklid geeft aan: *“Zij straalde altijd als ze terugkwam of alleen als ze er al naar toe mocht.”*

Samenwerking

Vijf jongeren geven aan dat het samenwerken met de kunstenaar goed verliep. De overige jongeren benoemen dit onderwerp niet. Eén kunstenaar benoemt ook het onderwerp samenwerken op een positieve manier. Daarnaast waarderen een jongere en een kunstenaar het onderwerp afspraken nakomen positief. Dit komt bij de overige geïnterviewden niet aan bod.

Zelfontplooiing

Drie van de negen jongeren geven aan dat je jezelf leert zijn door bezig te zijn met kunst. Het bevordert zelfontplooiing of zelfkennis. Dit komt ook naar voren in vier interviews met kunstenaars en twee interviews met netwerkleden. Een jongere geeft aan: *“Je leert de andere ook goed kennen en kunst spreekt uit voor wie je bent,*

want je kunt niet iets maken wat je niet begrijpt.” Eén netwerklid geeft aan dat een jongere *“steeds meer geloof in zichzelf”* kreeg. Een ander netwerklid geeft aan: *“Elke keer als ze hier was liet ze een stukje meer van zichzelf zien.”*

Eigenaarschap

Vier jongeren, twee kunstenaars en twee netwerkleden geven aan dat jongeren tijdens het project zelf initiatieven hebben genomen en zelfstandig hebben gewerkt. *“Het moest haar kunstwerk worden, die insteek hebben wij ook altijd.”* Eén jongere geeft aan: *“het was mijn idee en mijn kunstwerk.”*

Eén op één contact

Een jongere, een kunstenaar en twee netwerkleden geven aan dat het één-op-één werken een meerwaarde is van dit project. De drie ervaringen komen uit drie verschillende casussen. Een kunstenaar geeft aan: *“Eén-op-één werken heeft een andere dynamiek dan in een groep.”* Een van de netwerkleden benoemt: *“Individueel werken heeft als meerwaarde een band op te bouwen met de jongere.”*

3.3 Afronding

“Het feit dat jij iets maakt, dat je daar zo lang mee bezig bent, dat je daar trots op bent en dan hangt het in een echt museum, dat geeft een extra dimensie.”

De uitspraken over de afronding van Dossier 3.0 zijn geordend naar de thema's:

- De expositie
- De duur van Dossier 3.0
- Het afscheid/contact kunstenaar - jongere

De expositie

Dossier 3.0 is afgerond met een expositie in Het Noordbrabants Museum die werd geopend door Koningin Máxima. Over de dag zelf zijn zes jongeren zeer tevreden. Zo geven ze aan dat *“het een gave dag was”*, dat het *“heel gaaf was dat Maxima aanwezig was”* en dat het *“helemaal gaaf is dat hun kunstwerk er hangt.”* Ook geven twee jongeren aan ze het leuk vonden om de kunstwerken van de andere jongeren te zien tijdens de expositie.

Zeven kunstenaars geven aan dat het een geslaagde dag was. Eén van de kunstenaars: *“Het was feestelijk... Ze is gezien, ze is bevestigd.”*

Het merendeel van de netwerkleden (zes van de negen) heeft een positief gevoel overgehouden aan de expositie.

Het bezoek van Máxima tijdens de expositie wordt door de meeste respondenten als positief ervaren. Een aantal kunstenaars geeft aan dat de jongeren Máxima op een mooie manier te woord stonden. Eén netwerklid geeft daarbij aan: *“Geweldig om Máxima te zien, je zag hem echt groeien”*.

Ook zijn er een aantal kanttekeningen geplaatst bij de expositie door zowel jongeren, kunstenaars als netwerkleden. Zo geven drie jongeren aan dat ze expositie erg druk vonden. Dit wordt door drie kunstenaars en een netwerklid bevestigd. Zij geven aan dat de expositie lang duurde en dat er lang moest worden gewacht. Eén van de netwerkleden geeft daarbij aan dat de expositie teveel vroeg van de jongeren. *“Het was te chic, te net, te veel aan regeltjes gebonden. Het duurde te lang en het museum was te groot en had te veel eisen. Het draaide nu minder om de jongeren dan vorig jaar. Volgend jaar gewoon weer normaal, lekker kneuterig in een atelier.”*

Eén van de kunstenaars bevestigt dit door aan te geven dat door de grootsheid van de expositie de afsluiting minder persoonlijk was. De kunstenaar is bang dat het wat teveel was voor de jongeren.

De duur van Dossier 3.0

Wat betreft de lengte van het project wordt door vier kunstenaars aangegeven dat tien weken te kort is. Ze hadden liever gezien dat het project langer had geduurd, om zo langer aan het kunstwerk te werken en meer te bereiken: *“als het project langer had geduurd had je waarschijnlijk meer invloed kunnen uitoefenen op de denkwijze van de jongere.”*

Ook is er een kunstenaar die een kanttekening plaatst bij het langer duren van het project: *“Aan de ene kant had ik nog wel*

wat meer tijd willen hebben, maar aan de andere kant vind ik drie maanden lang elke week best intensief in combinatie met je eigen werk en dingen, het is misschien ook wel goed om alles overzichtelijk te houden.”

Het afscheid/contact kunstenaar-jongere

Over het afscheid nemen en contact houden tussen jongere en kunstenaar is wisselend geantwoord. Sommige jongeren en kunstenaars hebben hier weinig moeite mee gehad of het niet benoemd, maar er zijn ook vijf jongeren en twee kunstenaars die aangeven dat het proces van afscheid nemen lastig was.

Eén jongere geeft aan: *“Je bouwt een band op en opeens is dat weg.”*

Eén van de kunstenaars zegt: *“We hadden een bijzonder contact, het is dan moeilijk om de jongere los te laten.”* Vier jongeren hebben nog steeds contact met de kunstenaar. Een van de kunstenaars geeft aan dat in een eventueel vervolg er meer aandacht besteed zou moeten worden aan het afscheid nemen van de jongere.

“In een vervoltraject zou hier een aparte sessie voor kunnen worden georganiseerd, zodat hier meer duidelijkheid in is, hoe je het traject goed kan afsluiten.”

3.4 Meerwaarde

“Het heeft me gebracht dat ik dieper naar mezelf kan kijken en het vermogen heb dat ik er gewoon mag zijn en mijn mening mag geven en er gewoon sta.”

De ervaringen van jongeren, kunstenaars en netwerkleden met de meerwaarde van deelname aan Dossier 3.0 zijn beschreven onder de thema's:

- Trots
- Zelfvertrouwen

- Verwerken van het verleden
- Met je handen werken
- Weg zijn van de groep

Trots

Vijf jongeren geven aan een gevoel van trots te ervaren wanneer ze terugblikken op het project. Ze zijn trots op het eindresultaat en trots dat ze hun eindresultaat op de expositie mochten presenteren. Een van de jongeren beschrijft dit als volgt: *“Ja, ik was wel trots, ik kreeg er wel een warm gevoel van, ik had zoiets ja dit heb ik wel geflikt weet je wel.”*

Een andere jongere zegt: *“Ik ben toch wel trots op mezelf dat ik het gedaan heb en dat ik zoiets heb kunnen maken dat mijn verleden achter me laat.”* Een derde jongere vertelt: *“Dat is toch wel raar om over jezelf te zeggen maar ja het is wel mooi. Er zit veel symboliek in en dat weten alleen de kunstenaar en ik. Jullie moeten zelf zien wat je erin ziet maar wij weten de achtergrond. Ik ben trots.”*

Ook geven de jongeren aan het gaaf te vinden dat hun kunstwerk in een museum komt te hangen: *“Ik vond het helemaal geweldig. Ik kan niet anders zeggen, iets wat een 16-jarige samen met kunstenaar maakt komt gewoon in een museum te hangen.”*

Trots wordt ook door vier kunstenaars en door twee netwerkleden benoemd als meerwaarde. Zo geeft een van de netwerkleden aan: *“Veel jongeren hier hebben geen hoge eigenwaarde, dan is het mooi om te zien dat ze zoiets hebben van, hé ik heb dit gemaakt en dit is iets van mij en iedereen vind het mooi en is er blij mee en ik ook.”* Vier kunstenaars geven expliciet aan dit gevoel van trots te hebben gezien tijdens de expositie. Een van de kunstenaars meent dat dit gevoel van trots voort komt uit het gevoel bij jongeren dat ze worden gezien en bevestigd tijdens zo'n dag.

Drie netwerkleden benoemen trots te zien bij de jongeren. Eén van hen geeft aan: *“Je ziet ze glunderen.”*

Zelfvertrouwen

Het thema trots raakt aan een ander thema dat veel wordt genoemd, namelijk vertrouwen en zelfvertrouwen. Door twee jongeren, drie kunstenaars en vier netwerkleden wordt gezegd dat het project vertrouwen en zelfvertrouwen oplevert. Zo geeft een van de jongeren aan: *“Ik heb er meer zelfvertrouwen van gekregen.”* Een andere jongere benoemt: *“Met mijn kunstwerk kan ik laten zien dat wij niet zomaar jongeren uit de jeugdzorg zijn maar dat we zoveel meer zijn. En het samen durven zijn met mensen is door het project gegroeid”*. Een kunstenaar geeft aan: *“Wat werkt bij hem is*

complimenten geven wat hij goed doet. Dan zie je hem groeien en verder gaan...”

Het samen durven zijn met mensen, met name de relatie tussen jongere en kunstenaar, wordt ook benoemd door de kunstenaars. Zo geven vier van de negen kunstenaars aan dat het een meerwaarde is dat je in die tien weken een relatie opbouwt samen, dat je verbondenheid ervaart. Twee van de negen netwerkleden bevestigen dit.

Verwerken van het verleden

Wat ook als meerwaarde van deelname aan Dossier 3.0 wordt gezien is dat jongeren door met het kunstwerk bezig te zijn werken aan het verwerken van hun verleden. Er zijn vier jongeren die dit zelf benoemen. Dit wordt door enkele kunstenaars en netwerkleden bevestigd. Zo zegt een jongere: *“Ik kan mijn gevoel kwijt, het draagt bij aan de verwerking.”* Een andere jongere benoemt: *“Ik kan veel in het kunstwerk verwerken van mijn verleden.”*

Met je handen werken

Met je handen werken wordt ook regelmatig door de jongeren, kunstenaars en netwerkleden benoemd als meerwaarde. Dit geven drie jongeren, twee kunstenaars en twee netwerkleden aan. Zo zegt een jongere: *“Bezig zijn met je handen is fijner dan de hele dag achter een laptop zitten.”* Hierbij wordt door drie netwerkleden vermeld dat het met je handen bezig zijn ervoor zorgt dat jongeren zich op een andere manier uiten en dat hierdoor hun creativiteit wordt getriggerd.

Er zijn twee jongeren die én benoemen het fijn te vinden te werken met hun handen én aangeven dat bezig zijn met het kunstwerk bijdraagt aan het verwerken van hun verleden. Een van de jongeren beschrijft dit als volgt: *“Ik heb ook wel dingen in mijn kunstwerk zitten over mijn verleden. Dat was fijn met mijn handen werken. Ik denk dat ik ook wel nare dingen achter me heb kunnen laten door met mijn handen te werken. Het was wel een ander gevoel dan er altijd maar over te praten.”*

Weg zijn van de groep

Vier jongeren noemen het fijn te vinden even weg te zijn van de groep. Dit wordt bevestigd door drie kunstenaars en vier netwerkleden. Een van de kunstenaars beschrijft dit als volgt: *“Het was heel fijn voor haar om er even helemaal tussenuit te zijn, iemand die niet direct pedagogische verantwoordelijkheid voor jou heeft.”*

4 Conclusies

Dossier 3.0 is het derde project dat door De Cultuurkantine is opgezet om jongeren die woonachtig zijn in een jeugdzorginstelling te koppelen aan een kunstenaar. In dit onderzoek is een evaluatie van dit project uitgevoerd waarbij interviews zijn afgenomen bij jongeren van 13-16 jaar, hun netwerkleden en de kunstenaars. De vraag welke ervaringen zij hebben en welke meerwaarde van het project zij voor de jongeren zien wordt beantwoord in deze conclusie.

Omdat kunstenaar en jongere een tijd met elkaar zullen optrek-

ken om een kunstwerk te maken, is het prettig wanneer er een klik is tussen beiden. Terwijl een aantal jongeren de ontmoeting met de kunstenaar erg spannend vindt, hebben veel deelnemers ervaren dat er van deze klik daadwerkelijk sprake is. De motivatie bij de jonge deelnemers is aanwezig, vooral wanneer er vanuit hen interesse is in het type kunstvorm dat de kunstenaar toepast. Veel deelnemers spreken over een vertrouwensband; een open en veilige sfeer in de samenwerking. Dit kan verklaard worden door een ontspannen sfeer die de kunstenaar bewerkstelligt; er moet niets.

Er wordt het gevoel afgegeven dat je het goed doet, ook als het moeilijk is. Het een-op-een-contact heeft een positief effect, zeker wanneer de kunstenaar aandacht heeft voor en aansluit bij de (belevings-)wereld van de jongere. Dat er niet wordt stilgestaan bij de achtergrond of de problemen van de jeugdigen kan zeer voordelig zijn voor de samenwerking. Ook hebben het positieve contact en het vertrouwen te maken met de manier van samenwerken waarbij in overleg zaken samen worden opgelost. Een goede relatie versterkt het effect van sociale emotionele ondersteuning op het zelfvertrouwen en de sociale vaardigheden. Het project biedt de jongeren mogelijkheden zichzelf te ontplooien, zelfstandig te werken en zelf te bepalen hoe het eindresultaat eruit gaat zien. Veel jongeren hebben het als prettig ervaren dat ze werkten in een andere omgeving; een atelier is een ruimte die niets te maken heeft met de jeugdzorginstelling. Hoewel het project niet de intentie heeft bezig te zijn met de diagnose of het verleden van de jongere, heeft het werken met de materialen voor het kunstwerk wel een 'therapeutische' werking, omdat jongeren aangeven bezig te zijn met het verwerken van het verleden en vervelende zaken. Het 'met de handen werken' wordt hier op twee manieren als positief ervaren. Aan de ene kant lijkt het een manier te zijn waardoor het verleden verwerkt wordt of een plek kan krijgen. Sterker nog; het verleden van sommige jeugdigen krijgt letterlijk een plek in het kunstwerk. Aan de andere kant geeft het ruimte aan creativiteit, jongeren worden getriggerd zich op een andere manier te uiten. In plaats van een gesprek aan te gaan kunnen emoties verwoord worden middels een creatieve vorm in het atelier. Veel respondenten geven aan positief te zijn over de expositie. De leuke dag, het zien en tonen van eigen en andermans werk en de opening door de koningin wordt als positief ervaren. Door het koninklijke bezoek wordt een expositie voor veel jongeren echter te groots en te chic en de wachttijden te lang. Een kleinere, meer persoonlijke expositie zou beter aansluiten bij de doelgroep. Er kan gediscussieerd worden over de duur en de afsluiting van het project. Bij een langere duur dan tien weken had er, zo geeft een aantal kunstenaars aan, meer bereikt kunnen worden wat betreft het kunstwerk en de vorming van de jongere. Het is niet makkelijk om na een samenwerking een opgebouwde band ineens te verbreken; het afscheid en de afsluiting dienen dan ook, in tegenstelling tot wat nu soms gebeurde, passend te zijn bij de band die tussen de twee partners is ontstaan. Duidelijkheid over het

eind van het project zou sowieso prettig zijn.

Na alle interviews is duidelijk geworden dat veel jongeren die deelnamen aan het project een gevoel van trots ervaren. Het resultaat van de samenwerking met de kunstenaar, het zelfgemaakte en soms ook bedachte kunstwerk, is hier een verklaring van. Ook het feit dat het kunstwerk op een expositie getoond is, nota bene geopend door de koningin, versterkt het gevoel. Daarnaast heeft het gevoel van trots te maken met het kunnen verbeteren van de technieken en het volhouden van het project, ook als het lastig is. Daar waar het bij deze groep jongeren lastig is om intrinsieke motivatie naar boven te halen, is deze gedurende het project wel aanwezig. Iets wat het gevoel van trots versterkt heeft. Hier dient een link gelegd te worden naar een ander thema dat veel naar voren is gekomen, namelijk eigenwaarde en zelfbeeld. Jongeren tussen de 13 en 16 jaar, zeker voor jongeren met een flinke rugzak, worstelen geregeld met hun zelfbeeld en het ontwikkelen van eigenwaarde is ingewikkeld. Het voelen van trots heeft een positieve invloed op het zelfvertrouwen.

De meerwaarde van het Dossier 3.0 kan na de uiteenzetting hierboven kort worden samengevat. Het project levert jongeren motivatie en zelfstandigheid op. Het biedt mogelijkheden tot creatieve ontplooiing, waardoor het verleden op een bepaalde manier verwerkt kan worden. De vertrouwensband met een kunstenaar kan de jonge deelnemers zelfvertrouwen en een gevoel van trots geven. Met de handen werken, zeker in een andere ruimte dan de instelling, heeft een ontspannen en mogelijk een therapeutische werking op de deelnemers. Het gevoel van trots dat zelfvertrouwen kan verhogen bij jongeren dient zeker te worden gezien als meerwaarde van dit project.

5 Discussie

In de conclusie van dit onderzoek zijn de belangrijkste uitkomsten van het project Dossier 3.0 beschreven. In de discussie worden deze bevindingen beschouwd vanuit andere onderzoeksresultaten op dit gebied. Tevens wordt gereflecteerd op de methode van onderzoek.

Een reflectie op de resultaten

De in de conclusie beschreven voordelen van het op een creatieve manier met de handen werken worden ondersteund door een onderzoek van Harvey (1989) en Sutherland (2010) dat uitwijst dat jongeren die participeren in soortgelijke kunstprogramma's verbeteringen in vaardigheden en gedrag laten zien. Zo zou het een positieve invloed hebben op de volgende vaardigheden: boosheid uiten, een taak volledig afmaken en nieuwe leervaardigheden ontwikkelen. In een onderzoek van Horstink (2009) naar actieve kunsteducatie als instrument bij het hanteren van probleemgedrag bij jongeren wordt beschreven dat kunst werkt met metaforen waardoor expressie niet alleen op een letterlijk niveau plaatsvindt. Naast verbale communicatie geeft kunst juist de mogelijkheid te communiceren door middel van muziek, beelden en beweging. Dit schept een zekere mate van veiligheid. Ook in dit onderzoek is naar voren gekomen dat het 'met de handen werken' een manier is voor jongeren om zich creatief te uiten en hun verleden te verwerken. Hierdoor heeft Dossier 3.0 een therapeutische werking voor de jongeren, zonder dat er direct gesprekken plaats (hoeven te) vinden tussen de kunstenaar en jongere over het verleden.

Uit eerder onderzoek van Hoorik (2011) is gebleken dat kinderen en jongeren door kunst en cultuur kunnen werken aan hun talenten en daardoor hun persoonlijke en maatschappelijke kracht vergroten. Deze bevinding is terug te zien in dit onderzoek, jongeren ervaren namelijk een gevoel van trots door het resultaat van de samenwerking met de kunstenaar. Het voelen van trots heeft een positieve invloed op het zelfvertrouwen van de jongeren. Het gevoel van trots wordt versterkt door het tonen van het kunstwerk op de expositie. Deze bevinding wordt ondersteund in het onderzoek van Horstink (2009) waarin wordt beschreven dat het gedrag van de jongere positief wordt beïnvloed wanneer het resultaat van het kunstproject aan de buitenwereld getoond wordt. In dit zelfde onderzoek schrijft hij: 'Een schoolcarrière die in het teken staat van teleurstellingen en frustraties over beperkte of slechte

prestaties of door het idee dat niet beantwoord kan worden aan normen en verwachtingen is er vaak de oorzaak van dat jongeren met leerproblemen ook motivatieproblemen ontwikkelen.' Het kan zijn dat de jongeren aangeleerde hulpeloosheid ontwikkelen doordat ze het verband niet zien tussen inzet en succes en vervolgens de intrinsieke motivatie verliezen om hun kwaliteiten te tonen (Horstink, 2009, 7). Volgens de onderzoeker is succes een belangrijke factor voor de mate van motivatie en zelfwaardering van jongeren. Het opwekken van nieuwsgierigheid en het doorbreken van de vicieuze cirkel van falen is een manier om tot een succeservaring te komen. Kunst kan daar volgens hem bij helpen en is een mogelijkheid om uitgedaagd te worden (Horstink, 2009, 23). Bij het project van De Cultuurkantine is dit herkenbaar: waar intrinsieke motivatie bij de jongeren nog wel eens ontbreekt, is deze gedurende het project wel aanwezig, iets wat het gevoel van trots versterkt heeft.

Uit dit onderzoek is gebleken dat er tussen veel jongeren en kunstenaars een vertrouwensband is ontstaan. Dit wordt deels verklaard door de ontspannen sfeer die de kunstenaar bewerkstelligt. Een open sfeer heeft een positief effect, zeker wanneer de kunstenaar aandacht heeft voor en aansluit bij de (belevings-) wereld van de jongere. Ook dit sluit aan op het onderzoek van Horstink (2009). Hierin wordt gesteld dat de kunstenaar een rol kan spelen in het positief veranderen van gedrag tijdens een kunstactiviteit wanneer hij /zij met zijn/haar werkwijze aansluit bij de leerstijl van de jongere, deskundig is en een goede sfeer weet te creëren.

De verschillende dossiers die door De Cultuurkantine zijn aangeboden, zo ook Dossier 3.0, bieden de jongere de kans om uit de wereld van de jeugdzorginstelling en in de wereld van de kunstenaar te treden. Voor de meeste jongeren uit de jeugdzorg betekent dit een ontmoeting met een voor hen tot dan toe onbekende wereld. Het levert hen toegang tot andere netwerken. Die nieuwe wereld verruimt de mogelijkheden van de jongere, oftewel het levert andere vormen van sociaal kapitaal. Dit is voor jongeren van belang omdat het zich kunnen verplaatsen tussen verschillende netwerken nieuwe en verrijkende ervaringen kan opleveren. Putman concludeert dat sociaal kapitaal in een gemeenschap een belangrijke bron vormt voor de ontwikkeling van kinderen en jongeren, juist omdat dit kapitaal de betrokkenheid van ouders en

de wijdere omgeving bij dat ontwikkelingsproces bevordert" (de Winter, 2011). Dit onderzoek laat zien dat Dossier 3.0 in ieder geval tijdelijk de kinderen toegang geeft tot nieuwe netwerken, maar in een aantal gevallen ook langer: kunstenaars en jongeren die contact met elkaar blijven houden. En het draagt bij aan het besef van jongeren van andere werelden en de ervaring dat deze ook voor hen toegankelijk kunnen zijn.

Een reflectie op de methode van onderzoek

In dit onderzoek is de meerwaarde van deelname aan Dossier 3.0 in kaart gebracht. Daarbij is niet alleen gekeken naar de meerwaarde, maar ook naar het proces tussen de kunstenaar en de jongere. Door de interactie met elkaar creëren de kunstenaar en de jongere een werkelijkheid. Door woorden te geven aan wat er gebeurt tijdens of na zo'n ontmoeting, kunnen de sociale opbrengsten inzichtelijk worden (Aarts en Meijers, 2011). Ook in dit onderzoek blijkt dat het de moeite loont om de throughput (proces) en de outcome (sociale opbrengsten) in samenhang te evalueren. Het geeft een beter begrip van wat de opbrengsten zijn en welke aspecten van het proces daaraan hebben bijgedragen. Het aantal jongeren en kunstenaars dat heeft deelgenomen aan dit onderzoek is niet heel groot, maar geeft wel een goede indicatie van wat deelname aan het project oplevert. Uit dit onderzoek blijkt dat deelname aan Dossier 3.0 voor de nodige succeservaringen heeft gezorgd; deelname aan het project heeft onder andere plezier, trots, een goede samenwerking en een kunstwerk opgeleverd. Dit is een retrospectief onderzoek, relatief kort na afronding van deelname aan Dossier 3.0. Het is daardoor niet duidelijk wat de effecten van dit project op lange termijn zijn. Hoe duurzaam zijn de resultaten voor de jongeren? Hoe lang blijft de beleving van trots op de prestatie hangen; is deze volgend jaar nog aanwezig? Kan een jongere in een volgende situatie binnen een andere context weer zo'n goede samenwerking aangaan? En hoe zit het met de meerwaarde die het project had voor de verwerking van het verleden en het versterken van het zelfvertrouwen; is er over een tijd nog iets terug te zien van deze positieve ervaringen? Tijdens het onderzoek zijn er interviews afgenomen bij netwerkleden, om extra zicht te krijgen op het effect van deelname van het project op de jongere. Het is echter de vraag of dit van meerwaarde was, aangezien het voor veel netwerkleden niet altijd makkelijk was om mee te krijgen hoe de jongere de deelname ervaart.

6 Aanbevelingen

Naar aanleiding van de onderzoeksresultaten kunnen er enkele aanbevelingen gegeven worden ten aanzien van het opzetten van een volgend kunstproject en voor vervolgonderzoek naar de outcome van het project.

- De motivatie van de deelnemers kan eventueel verhoogd worden wanneer er een koppeling gemaakt wordt op basis van interesse van de jongere en het type kunstvorm dat de kunstenaar beoefent.
- Geef zowel de kunstenaar als de jongere duidelijkheid over het aantal ontmoetingen, en de ontmoetingsmomenten en de afsluiting van het project. Zorg dat voor beiden duidelijk wordt met wie er wanneer kennis gemaakt wordt. Daarnaast is het van belang dat de deelnemers weten wanneer de laatste keer is dat ze elkaar zien, zodat een passend afscheid georganiseerd kan worden.
- Wanneer zowel de kunstenaar als de jongere het idee heeft dat de lengte van hun traject te kort is, zou er een mogelijkheid moeten bestaan om dit traject op een passende wijze te verlengen; al dan niet gefaciliteerd door Stichting De Cultuurkantine.
- Hoewel elke deelnemer het als een eer ervaren heeft dat koningin Máxima aanwezig was bij de expositie, mag de opening van de tentoonstelling in een vervolg project kleinschaliger en persoonlijker zijn. Hierbij mogen vooral de jongeren en hun kunst centraal staan.
- Om het succes van een kunstproject als dit te herhalen zouden er ook in het vervolg kunstenaars betrokken moeten zijn die op een soortgelijke wijze jongeren kunnen begeleiden. Het is voor een kunstenaar belangrijk om aan te sluiten bij de leefwereld van de jongere, geduld te hebben, technieken aan te leren en weinig - of in ieder geval niet meer dan noodzakelijk - aandacht te besteden aan de achtergrond van de jongere. Om uit te sluiten dat de uitkomsten van dit onderzoek enkel verbonden zijn aan Dossier 3.0 en om meer en sterker zicht te krijgen op de effecten van deelname aan het project is het aan te bevelen dit onderzoek te herhalen bij nieuwe projecten.
- Om meer inzicht te krijgen in de lange termijn effecten van deelname aan het project is het aan te bevelen om dezelfde jongeren over bijvoorbeeld twee jaar en vijf jaar opnieuw te interviewen over hun ervaringen met deelname aan Dossier 3.0.

Slotwoord

In 2010 bezochten Karin Fleur en Lisette Fleur de tentoonstelling *Talking to Strangers* van Sophie Calle. De kunstenaar toonde de intense wisselwerking tussen kunst en het (persoonlijke) leven. In een interview in 2003 zegt ze: “Gelukkige gebeurtenissen, die beleef ik, de ongelukkige buit ik uit. In de eerste plaats vanuit een artistieke interesse, maar ook om ze te transformeren, er iets van te maken, er mijn voordeel mee te doen, - wraak te nemen op de situatie.” (www.depont.nl)

Deze tentoonstelling stond aan de wieg van Stichting De Cultuurkantine; het was de aanleiding om te starten met het project *Het Dossier* waarbij de zussen Fleur kinderen die zich in een achterstandssituatie bevinden de kans wilden geven hun leven te verrijken door kunst te maken en te beleven. In het eerste jaar deden er tien jeugdzorgkinderen mee aan het project, het tweede jaar twintig. Alle betrokkenen waren enthousiast: de kinderen, de kunstenaars, de jeugdzorgorganisaties, fondsen en sponsors. Om het project uit te kunnen breiden en verder te professionaliseren was het noodzakelijk de resultaten wetenschappelijk te onderbouwen. Was het een plezierige ervaring voor de deelnemers, wat leerden ze ervan, konden ze er hun voordeel mee doen, wat was de invloed van deelname op de sociale en geestelijke ontwikkeling van de jongeren, hoe ervaarde hun omgeving dit alles?

Onderzoeker Heleen Hulskotte heeft met de hulp van het Lectoraat Jeugd, Gezin & Samenleving een aantal vragen beantwoord en wetenschappelijk onderbouwd. Wij van De Cultuurkantine vinden het belangrijk om te weten dat de jongeren daadwerkelijk plezier beleven, dat ze even niet bezig zijn met hun problemen, dat ze kennis maken met andere werelden en zo op ontdekkingsreis kunnen gaan naar hun passie en talenten. Voor onze opdrachtgevers, fondsen, sponsors, en donateurs is het fijn om (op papier) te zien dat het project zoveel meer oplevert. Het biedt

bijvoorbeeld de mogelijkheid om het verleden te verwerken en zaken als trots en zelfvertrouwen dragen bij aan de empowerment van de jongeren. De samenwerking met een kunstenaar en de kans om via een kunstwerk aan de ‘buitenwereld’ te tonen wie deze jongeren zijn en wat ze kunnen, bevorderen bovendien op positieve wijze de verdere ontwikkeling van de jongeren en hun interactie met de maatschappij. Deze onderzoeksresultaten helpen De Cultuurkantine om meer opdrachtgevers en financiers te overtuigen van de positieve invloed die kunstenaars en kunst hebben op jongeren die zich bevinden in een achterstandssituatie.

Mede dankzij de enthousiaste inzet van Heleen en de ondersteuning van het lectoraat gaan er de komende jaren nog veel meer kunstkameraden-koppels aan de slag door heel Nederland. In 2015 is De Cultuurkantine opnieuw gestart met jeugdzorgjongeren maar ook met jonge asielzoekers. Onderzoek blijft belangrijk. Niet alleen om investeringen en behaalde resultaten te verantwoorden maar vooral om bestaande projecten te kunnen verbeteren en nieuwe projecten te ontwikkelen. We hopen aan de hand van soortgelijk onderzoek het maatschappelijk rendement van het project Kunstkameraden steeds beter inzichtelijk te maken.

Via dit slotwoord dankt De Cultuurkantine Heleen en haar collega-onderzoekers voor al hun inspanning en overtuigingsvermogen om de interviews te kunnen laten plaatsvinden en voor alle tijd die is gestoken in de uitwerking en verwerking van de onderzoeksresultaten. We zijn diep bedroefd dat Heleen de tentoonstelling van dit jaar niet kan openen met een inspirerend, gedreven en enthousiast verhaal over het belang van trots en zelfvertrouwen. We danken Lisbeth Verharen van het Lectoraat Jeugd, Gezin & Samenleving dat zij ons in contact heeft gebracht met Heleen en dat zij en haar collega's zich hebben ingespannen om dit rapport na het overlijden van Heleen mogelijk te maken.

Bronnen

B

Baarda, B., Goede, M. de, & Teunissen, J. (2009). Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers bv.

Baarda, B., Bakker, E., Hulst, M. van der, Julsing, M., Fischer, T., Vianen, R. van, & Goede, M. de, (2012). Basisboekmethoden en technieken. Kwantitatief praktijkgericht onderzoek op wetenschappelijke basis. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers bv.

Bakker, K., Kooijman, H., & Prakken, J. (2013). Om het kind. Utrecht: Drukkerij Callenbach.

Bergsma, A. (2000). Psychologie van A tot Z. Utrecht: Het Spectrum.

Bool, M. Omlo, J., & Rensen, P. (2013). Weten wat werkt. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

C

Cultuurkantine (november 2013). Het Dossier 3.0 (projectomschrijving). Geraadpleegd van <https://voordekunst.nl/projecten/1756-het-dossier-3-0#Het%20verhaal>

D

Dedding, C., Jurrius, K., Moonen, X., & Rutjes, L. (2013). Kinderen en jongeren actief in wetenschappelijk onderzoek. Tiel: Lannoo.

Doorewaard, H., & Verschuren, P. (2007). Het ontwerpen van een onderzoek. Den Haag: Lemma.

G

Gerris, J.R.M. (2003). Gezin, school en gemeente: Integrale jeugdzorg en sociale integratie. Assen: Van Gorcum.

Grinsven, S. van (2013). Kunst als participatiemiddel. Geraadpleegd op 20 mei 2014, van <http://www.movisie.nl/artikel/kunst-participatiemiddel-position-paper>.

Groof, J. de, Scheck, W.M., & Penneman, H. (2001). Cultuurparticipatie. Leuven: Garant.

H

Harvey, S. (1989). Creative Arts Therapies in the Classroom: A study of cognitive, emotional and motivational changes. *American Journal of Dance Therapy*, 11 (2), 85-100.

Hoorik, I. (2011). Hoe werkt talentontwikkeling bij "risicjongeren"? Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Hutjes, J.M., & Buuren, J.A. (1992). De gevalsstudie. Heerlen: Boom/Open Universiteit.

Hirst, E., & Robertshaw, D. (2003). Breaking the cycle of failure, the arts & inclusion. Doncaster.

Horstink, H. (2009). Kunst en Probleemgedrag. Amsterdamse Hogeschool voor Kunsten, Masteropleiding Kunsteducatie.

K

Kloet, J. (z.d.). Media en populaire cultuur. Geraadpleegd op datum 6 juli 2014, van <http://dare.uva.nl>.

L

Leijten, I. (2005). Media en Cultuur in dubbelperspectief. Utrecht

M

Maconis, J., Peper, B., & Leun, J. van der (2010). De samenleving. Amsterdam: Pearson Education Benelux.

Moonen, X.M.H., (2006). Verblijf, beeld en ervaringen van jon-

geren opgenomen in een orthopedagogisch centrum voor jeugdigen met een lichte verstandelijke beperking. Maastricht: Datawysse

Muijers, M., & Aarts, N. (2011). Welkom in Rotterdam. Wageningen: Hildebrand DTP.

O

Olthof, J., & Vermetten, E. (1994). De mens als verhaal. Utrecht: De Tijdstroom.

R

Ridder, M. (z.d.). Sociale cohesie en cultuurparticipatie (Masterthese, Universiteit van Utrecht). Geraadpleegd op 6 juli 2014, van <http://dspace.library.uu.nl>

Rossum J. van & Steege, M. van der (2009). De behandeling aan PIJ-jongeren versterkt. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut

S

Swanborn, P. (2010). Basisboek sociaal onderzoek. Den Haag: Boom Onderwijs.

Sutherland, J., Waldman, G., & Collins, C. (2010). Art Therapy Connection: Encouraging Troubled Youth to Stay in School and Succeed. *Journal of the American Art Therapy Association*, 27 (2), 69-74.

T

Trienkes, S., Dorresteyn, W., & Postma, D. (2011). Culturele interventies in Krachtwijken. Amsterdam: SWP.

V

Verhoeven, N. (2011). Wat is onderzoek? Den Haag: Boom Lemma uitgevers.

W

Winter, M. de (2011). Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding.

Amsterdam: SWP.

Y

Yin, R.K. (2009). Case study research: design and methods Los Angeles, CA [etc.] : Sage.

Yperen, T. van, Wilde, E.J. de, Keuzenkamp, S. (2014) Outcome in zicht. Werken met prestatie-indicatoren in de jeugdhulp. Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut.

Lectoraat Jeugd, Gezin & Samenleving Avans Hogeschool i.s.m. Stichting De Cultuurkantine, november 2015
Onderzoek: Heleen Hulskotte - Van der Wolf
Redactie: Anne Boer, Jaap van Bosch, Mario Claeijs en Lisbeth Verharen
Vormgeving: De Cultuurkantine
Kunstwerk omslag: 'Pantero atendant' van Dorry Franken en Kimberly
Fotografie: Pim Evers | Lighthouse Studio

